Makovei, Osyp
Krovave pole: narysy

ОСИП МАКОВЕЙ.

Кроваве поле.

Н. Блащук.

ОСИП МАКОВЕЙ

Krovave

КРОВАВЕ ПОЛЕ

НАРИСИ

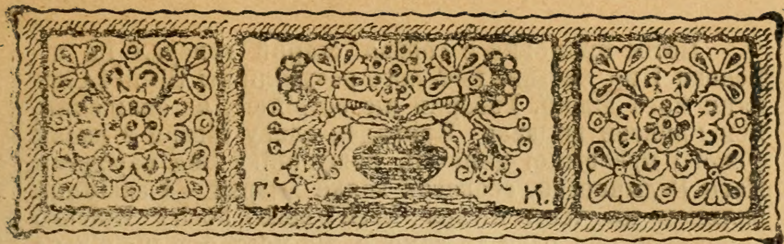

ЛЬВІВ—КИЇВ 1921.

НОВІТНЯ БІБЛІОТЕКА. ч. 38.

НАКЛАДОМ ВИД. СПІЛКИ „НОВІ ШЛЯХИ“.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИҐІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
під управою Ю. Сидорака.

ХРЕСТ ПОМІЖ ЛИПАМИ.

Була служба божа для війська в полі за боєвим фронтом. Гарне місце вибрали на сю годину. Військо стояло на зеленій леваді. За левадою був потік і дубовий ліс. Перед військом піднимався лагідно — спадистий горб і на тім горбі росли чотири старі липи. Поміж липами стояв високий дубовий хрест з різьбленим Розпяттям під дашком. Різьба була майже природної величини, доволі грубо тесана, тільки лице Христа виявляло несказаний біль. Це було добре видко, коли літнє, ранішнє сонце кинуло між липи кілька снопів проміння саме на стать і голову Христа. Проміння ломилося в листю і тремтіло — і навколо Христа творився ясний, золотисто-зелений німб.

Під хрестом був престіл до богослуження, а близче до війська амвон, замаєний зеленю. Довкола престола сиділа старшина на кріслах і лавках, принесених з недалекої лісничівки, а низче на леваді стояли мовчки відділи війська.

Тихе богослуження скінчилося скоро. Сонце світило, орхестра грала побожні хорали, зелений ліс гомонів незвичайною луною, далеко відзивалися гармати, — був настрій зовсім инший, як у церквах.

Священик вийшов на амвон і сказав проповідь. Коротко, остро, по воєнному. Маєш служити цісареви і боронити вітчину. Це діло богоугодне і за нього жде тебе нагорода на цім і на тім світі. Твій обовязок приймати спокійно слабости, голод, холод, невигоди, каліцтво і, коли треба, то й смерть. На те ти присягав цісареви. Смерть вояка на війні — чесна і славна; жертва потрібна для загального добра.

Потім промовив з горбка старий ґенерал по німецьки і по чеськи, щоб його розуміли всі Німці і Славяни його дівізії. Говорив ще острійше, як священик, мов прикази видавав. Пригадав славу цісаря з ласки божої і пресвітної династії, божу опіку над народами Його Величности, обовязок вояка вмерти — і закінчив окликом на честь цісаря: hoch! hoch! hoch! Військо скрикнуло три рази те саме, а ліс повторив ще кілька разів: ох! ох! ох! Орхестра заграла „гимн народів", у котрім народи молилися не за себе, тільки за цісаря.

Всі віддавали честь і слухали музики. Орхестра втихла, а військо ще слухало і ждало. Настала дивна хвилина, котрої ніхто не сподівався. Здавалося, вже богослуженню конець, а тут хтось з амвона знову говорить. Голос чути щораз виразнійше і голоснійше. Якась прозора стать, мов з етеру, стоїть на амвоні, подібна до Ісуса з хреста, тільки в білій одежі, позолоченій проміннями сонця. На хресті між липами в тіні не видко вже Розпяття, за те з амвона чути виразно мягкий і добрий, але втомлений голос:

„Правду кажу вам, що колиб ви уживали стільки розуму, сили і заходів на те, щоби добро творити, скільки розуму, сили і заходів спотребовуєте на те, щоби зло творити, то був би рай на землі.

„А ви творите зло і ще молите Бога, щоби вам помагав зло творити.

„Ви забули, що Він Отець небесний і зробили з Нього царя небесного, опікуна для ваших земських царів і панів, а не для бідних і нещасних.

„Просите Його, щоби Він поміг вам покорити і під ноги взяти всякого врага і супостата, і забуваєте при тім, що враги і супостати такіж Його діти, як і ви.

„Він у вас Пан і Бог німецький, австрійський, анґлійський, французький, російський — а не однаково добрий Бог усіх людей на землі.

„І здається вам, що ви молитвами і музиками прихилите Його на свою сторону, щоби він вас вивисшив, а других скривдив.

„Горе вам, лицемірні учителі правди божої! Ви слуги земських царів і богачів, а не Отця небесного!

„Нічого ви не навчили ні великих ні малих, хоч уже вчите майже дві тисячі літ.

„Одних благословите на розбій, а других навчаєте коритися і терпіти, щоби розбійникам було добре.

„А Отець небесний не хоче ні розбоїв ні терпіння людей, тільки хоче, щоби ви жили між собою, як добрі діти доброго батька — амінь!“

Голос затих. Ніхто не міг уявити собі, що це було, чи справді голос якогось чоловіка, чи внутрішній голос совісти у кождого; — це впало на душу слухачів якось так несподівано і перелетіло так скоро, як часом образ довгого життя, що за одну хвилину в памяти можна його переглянути. Всі мовби збудилися з просоння, у котрім чули цілком ясно чийсь голос, тільки не знати, певно, чий.

Тепер тільки зауважили всі, що в повітрю далеко гудів літак. Адютант вибіг на горбок, розглянувся і вернувся скоренько до ґенерала.

— В ліс! — скрикнув ґенерал.

По кількох хвилинах усе військо було в лісі, а літак перелетів високо і спокійно понад горбком, чотирма липами і самітним хрестом поміж ними. Маленькі пташенята ховаються так перед половиком в терня... Бідні люде, що сотворили собі Бога на свою подобу!

ЦАРИЦЯ СВІТА.

З початку була Брехня і була вона в царів та в панів, і царі та пани жили Брехнею. Всі трубили на цілий світ, що ніхто з них не хоче війни — і нараз почали війну на цілий світ. Вигубили вісім міліонів людей, покалічили вісімнацять міліонів, у могилу загнали пошестями кілька міліонів — і пять років брехали безнастанно: „То не ми бажали війни, то вони, ці дикуни! Ми невинні...“ Колиж їм уже люде переставали вірити, стали потішати їх: „Не журіться! Війна дасть вам нове небо і нову землю, а сама пропаде“. І люде далі гинули.

Брехня, що з початку світової війни була молоденька, безсильна і мила, росла як буря і за час війни набрала такої сили, що стала всемогучою царицею світа. Де лише яка правда відізвалася, зараз її інтернувала, то значить по старому: брала у неволю і замучувала.

За лісами, за горами, за тридевятою землею і за великим морем найшовся мудрець, котрий відважився сказати: „Панове! Брехня занадто розпаношилася. Позвольмо жити хоч одній Правді: нехай народи самі рішають, як їм жити і з ким!“

Цариця світа тут і відізвалася: „Добродію, не думайте, що я з вами не годжуся. Я тої самої думки, що ви! Дати волю народам — і годі!“

Здивувався світ на такі слова цариці світа і почав радуватися.

Радувався та не довго.

Заморську Правду, гарненьку, здорову і милу, почала Брехня гонити з одної землі в другу, від

одного народа до другого, — ніде не могла нещасна остановитися і осісти. Зайшла нарешті до переслідуваних народів. Приняли її гарно. Але Брехня вислала за нею військо, зловила її, всадила у брудний табор полонених і там вона померла від тифу. Її не замордували, ні! — бо дуже була молоденька і гарна, — вона загинула від тифу, природною смертю...

По її смерти Брехня засміялася і з престола повела своїми яструбячими очима по цілім світі. Ніякої нової правди не побачила ніде. Лишилося старе небо і стара земля. І вона заспокоїлася. А світові дуки затерли з радости руки...

ВІЧНА ПАМЯТЬ.

На невеликім просторі землі я начислив вісім кладовищ. Це ті два високі мости через ріку, залізничий і возовий, загнали стільки людей у могили, що аж вісім кладовищ повстало. Боронили їх одні і гинули, боронили їх другі і гинули, будували наново, руйнували вдруге, втретє, — і за кождим разом зростало число могилок то тут, то там. А тепер нема ні мостів, ні їх оборонців, за те є вісім кладовищ.

З них два великі, по воєнному упорядковані; покійники лежать рівними рядами, як на муштрі, мають хрести, написи і числа — ох, які числа! поза 20.000! — і мають памятники. Оден з них, найбільший, має напис: Pro patria. Це памятник для оборонців тої спільної австро-угорської „вітчини“, що для одних народів була вітцем, для других вітчимом, а для третіх тяжким ворогом — і тому сама також загинула. Солодко і славно за вітчину вмирати, — але треба її мати...

Не люблю цих муштрованих кладовищ. Мені найбільше подобалося маленьке кладовище на високій кручі, над рікою, недалеко покинутих окопів. Той, що вибрав це місце спочинку для своїх побитих товаришів, був поет. Тут такий гарний вид на велику ріку, на села в низу, на поля, на ліс, — при заході червоного сонця, при рожевих хмарах і легкій імлі, над водою панорама ненаглядна.

Товариші наклали тут покійникам сильних хрестів з дашками, щоби дощ не сполікував написів. Сердешні слова відзивалися з дощинок: „Прощай, товаришу!“ — „Вічна память тобі!“ — Обвели кладовище плотом

і дротом і пішли собі у світ. Бог зна куди. Уже й не вернуться сюди ніколи.

На малім кладовищі виросла буйна трава, місцями бодяки, маки, і вже дві акаційки вихопилися із землі.

У падолисті вдарив мороз. Потім знову потепліло. Я вийшов у поле. На кладовищі на кручі не застав я ні плота, ні одного хреста, тільки колючий дріт лежав на землі.

— Слухайте, ґазди, це хто позабирав хрести.

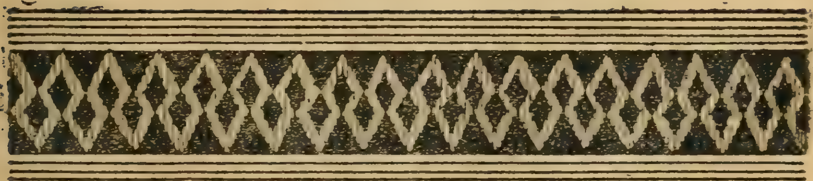
Селянин, що переходив попри мене, відповів зневажливо: — А хтож би? Люде! Вдарив мороз і люде запалили собі хрестами у печі. Покійникам на що хрестів?

— Покійникам не треба, але живим, на памятку.

— Живим? Хто цих покійників знає? Хто їх тут буде шукати? Хто їх має памятати?

Так, це правда.

„Вічна“ память тривала всього три роки...

ЗА ЩО?

Біля кладовища в місті Москалі ще 1915. року заклали своє окреме кладовище. Відділилися від іновірців, римо- і грекокатоликів, але приняли до себе Татар, Кавказців, Сартів і инших російських солдатів та воєнних робітників. Як подивитися на це кладовище, хрестів на нім не багато, — кількасот, не більше. Однак люде, що бачили похорони, кажуть, що майже під кождим хрестом лежать цілі купи покійників. Їх зносили ночами з окопів, цілих і порозриваних, поскладаних на верети і в мішках, часто окремі голови, ноги, руки, — скидали у яму і засипували. На хресті писали тільки одно імя, щоби не полохати живих товаришів.

В році 1916-ім поклали Москалі серед тих хрестів високу камяну піраміду з хрестом і з написом: „Павшимъ за вѣру, Царя и отечество". Жовті металеві букви були прикріплені до каменя, блистіли до сонця і повторяли всякому перехожому все цю саму патріотичну вигадку.

По революції в Росії у першій радости ізза свободи у білий день щезли з памятника слова: „вѣру, Царя и —". Прийшли два солдати і штиками вирвали ці слова з каменя. За яку віру тут билися наші? За якого царя? Хай він пропадає!

Лишився напис: „Павшимъ за . . . . отечество".

Але як Москалі мали вже відходити з Галичини за Збруч і ще хоронили на кладовищі кількох товаришів, трьох солдатів стануло перед памятником, прочитали напис і розсердилися: „То нас із Сибірі го-

нили аж тут отечества боронити! Чийого отечества? Вот подлость!“

Вони відірвали ще слово „отечество“ і пішли.

Лишився на піраміді напис: „Павшимъ за . . . .“

І тепер уже памятник не скаже, за що стільки нещасних людей погинуло...

МЕРТВЕ МІСТО.

За рікою під горами стояло мертве місто, цілком зруйноване і пусте. Ніхто туди не ходив, бо не було за чим. Тільки оден запасний сотник одної з численних армії, з недалекого сусідства, ходив сюди за враженнями. Він був колись письменником і любив збирати цей скарб поетів — враження, однак уже довгі літа ні він сам, ні письменство не мали з цього скарбу пожитку. Так собі збирав це добро, як діти збирають усякі чічки та камінчики. А мертве місто робило справді сильне враження, — можна сказати, навіть романтичне, гарне враження, далеко краще, ніж тоді, коли воно ще жило.

Одначе одного вечора, пізної осени, ці враження були за сильні. Сотник просто утік з міста, вибіг, мовби хто за ним гонив. Налякався. Сам не знав, чого. Вечір був, правда, пізний, але руїни міста були так ярко освітлені повним місяцем, що все було видко. Нікогісенко тут не було, крім сотника. Ніщо не рушалося, не відзивалося. Тишина така, як на кладовищі. І з цеї пустки та тишини він утік, як наляканий хлопець.

Дома він повечеряв, випив склянку вина, викурив папіроску, поклався на ліжко коло теплої печі і усміхнувся сам до себе. Чи не смішно? Коли шрапнелі тріскали над його головою, він був майже спокійний, не втікав, а тут з пустого міста втік. Ніякої небезпеки не було — і він не переміг себе, не йшов помалу, вулицями майже біг і тільки на ріці, на мості, де вже був вартовий, почав помалійше іти. Чорт зна, що це за поява! Нерви! — еге, прокляті нерви, що так часто

без розумної причини потрясають цілим тілом, як листком осики, і витручують олівець з руки, так що слова не напишеш, бо не годен...

Одначе поправді, якого чорта було там лякатися? Такий старий чоловік, пів сотні літ уже прожив — і налякався руїн! Спокійних, тихих, мертвих руїн, освітлених прегарним місячним сяєвом, наче в театрі. Чи це цвітло так вражало? За містом гора з чорним лісом, над містом темносинє небо без хмариночки, а тут вулиці мов почорнені і побілені, тінь і світло так різко поділені, що голкою границю поміж ними потягнеш. А може це тишина так вражала? Було там тихо, страшно тихо, — справді так тихо, що аж страшно. Чого страшно, сам не знаєш. Дивне діло! Чоловікови не догодиш: раз гуркіт йому страшний, раз тишина... Просто ганьба людській вдачі! Правдивий вояк, мущина, повинен би в такім випадку перемогти себе, вернутися у місто і пересвідчити самого себе, що це дитинство лякатися руїн...

Минув якийсь часок і сотник був знову у мертвім місті. Цим разом зовсім спокійний і дуже уважний: більше бачив, більше чув, більше здогадувався. Ішов головною вулицею задуманий, коли нараз почув любий акорд G=dur, потім D=septima і знову G=dur. Акорди бреніли, як дібрані дзвіночки, десь високо у повітрю. Сотник глянув у сторону божниці, що одна на ціле місто мала бляшаний дах, котрий тепер блистів проти місяця, як срібло. Понад дахом високо побачив малий аероплян, котрий помаленьки, без ніякого лопоту, злетів на вулицю міста, знову заграв три акорди, зложив крила на боки, як орел, потім поїхав ще хвилину на колесах, як самохід, і станув.

Сотник не бачив ще такої машини і придивлявся їй цікаво. З літака-самохода вискочив жваво якийсь панок, одягнений, як воєнний репортер, — напів вояк, напів звичайний горожанин, — а другий панок у шубі і шофер осталися на машині.

— Вибачайте, добродію, — промовив панок до сотника — чи добре ми залетіли? Це Карпати?

— Так.

— Ріка Черемош?

— Так.

— All right! Ексцеленціє! — кликнув він, підбігаючи до авта. — Ми на місці. Може Ексцеленція висядуть?

Ексцеленція скинув шубу і виліз помалу з машини. Мав на собі вояцьку одежу, подібну до анґлійської. Проти місяця його груди заясніли від ріжних золотих медалів, звізд, місяців і брилянтів. Мав також і невидані відзнаки: золотий хвіст з короною на огняній стяжці, маленьке брилянтове копито, а з шиї на ленті висіли маленькі, емаліовані вила в золоті і самоцвітах.

— Вже на місці? — промовив Ексцеленція. — Це гарно, дуже гарно! Ов, що я бачу? Цвяшок? Справді цвяшок! Джек, будьте ласкаві подати мені його!

Репортер підняв з вулиці цвяшок і подав Ексцеленції.

— Чудовий цвяшок! Прегарний! Зараз на привітання наше! Як я тішуся! Джек!

— Слухаю.

— Сфотоґрафуйте мене, як я тішуся!

Джек мав якийсь чудовий маленький апарат кінематоґрафічний. Машинка зашелестіла.

— Пятьсот образків?

— Ні, тисячу!

Джек фотоґрафував, а Ексцеленція реготався, обертав цвяшок на всі боки і оглядав його з такою любовю, що аж було смішно.

Сотник дивився, чудувався, але стояв тихо. Нагадував собі, що це тільки дідько тішиться цвяшком, алеж тут стояла Ексцеленція, ще й яка Ексцеленція!

— Е... а це хто там стоїть, пане Джек? — спитав потім Ексцеленція.

— Сотник такої то й такої армії.

— Та-ак? Сотник? Це гарно, дуже гарно! Може би він показав нам місто? Але в тім випадку сідаймо! Я пішки не піду. А цей цвяшок я собі сховаю. Ах, який він гарний!

І Ексцеленція сховав цвяшок у золоту портмонетку, прикрашену брилянтами.

Джек попросив сотника до авта. Сотник представився по військовому, Ексцеленція махнув ласкаво головою — і машина рушила.

— На дах божниці! — приказав Джек шоферови. — Звідтам гарний вид.

Шофер покрутив щось, крила розпростерлися і за хвилину літак преспокійно стояв на криші.

Ексцеленція приложив бінокль до очей.

— Це гарно, дуже гарно! Джек!

— Слухаю, Ексцеленціє!

— Сфотоґрафуйте мене, як я оглядаю місто! Чекайте, я стану там на комині. Це буде гарно, дуже гарно.

Ексцеленція скочив дуже зручно на високий комин, що сторчав, як з ями, з розвалених мурів сусіднього дому, і стояв там кілька хвилин, поки Джек зробив тисячу знимок. Потім Ексцеленція вернув до літака.

— Джек!

— Слухаю, Ексцеленціє!

— Прошу занотувати: для головного руїнника золотий хвіст на стяжці хоробрости. Для штабу і инших — сорок залізних казаночків першої, другої і третьої кляси. В рапортах пошукати, хто це.

— Слухаю, Ексцеленціє!

— А ви, пане сотнику... теє... чи не були би ви ласкаві сказати нам, що це за місто?

Сотник відповів: — Звичайне містечко, яких повно в Галичині і на Буковині! Шкода, що всіх не зруйновано до основ так, щоб камінь на камені не остався. Цеж погань, якої ніде в світі нема. Перше покоління плакало би, а друге побудувало би щось кращого.

— Цілком слушно! цілком слушно! — замітив Ексцеленція з утіхою. — Ваша опінія мені незвичайно подобалася... Одначе тут із гір тягне трохи зимно. Джек, кажіть злетіти знову в місто!

Літак-самохід злетів у місто і покотився дорогою. Перелетів вулицю до двірця залізниці, завернув, — коли несподівано Ексцеленція скрикнув: Stop! stop!

Шофер здержав самохід. Ексцеленція вискочив, як хлопчик, і побіг до старої, дуплавої верби, що сто-

яла на спадистім березі дороги. Джек, уже без приказу, зараз виняв апарат і почав фотоґрафувати.

— Ой, якаж гарна! яка гарна! Просто роскіш! — приповідав Ексцеленція і кланявся вербі. Потім обняв її, поцілував і почав лізти у дупло. — Не витримаю, мушу там залізти! А ви, Джек, їдьте собі тимчасом і оглядайте місто! Потім вернете по мене.

— Слухаю! — відповів Джек і коли авто рушило, спитав сотника: — Ви здогадуєтеся, хто це?

— Так. Якийсь високий старшина у вашім царстві?

— Ну, звичайно, з родини люципера і через те вже зроду ґеніяльний стратеґ, хоч без штабу нічогісенько не розуміє.

— А ви, добродію, коли вільно спитати?

— Я адютант. Був колись журналістом, а тепер за Ексцеленцію мушу мислити. Чи є тут справді що цікавого в цім містечку? Бо я маю дати кореспонденцію до Пекольної Ґазети і притім, очевидно, звеличати Ексцеленцію, маю дати фотоґрафії до царського кіна, — тимчасом мені просто нудно дивитися на ці руїни.

— Як би вам сказати, пане адютанте? — промовив сотник. — Це як з якого становища подивитися на справу. З загально людського становища така руїна — це біда, плач, сльози, брак притулку для тисячів родин, через те недуги, голод, смерть. З малярського або поетичного становища — чудо своєрідної, траґічної краси.

— Слушно — потвердив адютант, записуючи собі слова сотника.

— Ну, а з вашого пекольного становища — це незвичайна заслуга, за котру — не знати, чим і як нагородити руїнників. Тут мало ваших відзнак: золотих хвостів і брилянтових копит; тисячі стратеґів міг би ваш цар без сорому приняти до своєї родини.

— І я так думаю! — потвердив адютант. — Шофер, станьте! Прошу вас, пане сотнику, опишіть мені місто. Пощо маємо цими вуличками тягатися?

— Описати місто? Це була колись вонюча купа жидівських буд і смітників. По дахах могла коза пів міста обійти. Потім частина згоріла і відбудувалася

краще. Погорільці дістали великі запомоги. Це так подобалося иншим Жидам, що вони помалу спалили решту міста, дістали також великі запомоги з Австрії і Америки і вибудували містечко хоч трохи подібне до західньо-европейських.

— Прекрасно! — замітив Джек, записуючи.

— І ось, коли вже містечко було готове, прийшла війна і знову зруйнувала його. Найгірше те, що тепер ледви, чи дасть хто запомогу.

— Однак, чи є тут що інтересне?

— Нема нічого. Отце, що тут бачите, є на кождій вулиці: спалені і порозбивані доми, без криш і стель, без вікон, без дверей, тільки пивниці мабуть цілі. Мене тут найбільше вражає ця мертвота, тишина, могильний спокій.

— Дійсно! — відповів Джек і записав собі: „могильний спокій". Та-ак! Ну, вертаймо до Ексцеленції! Ха-ха! Знаєте, цей старий дурень, як побачить дуплаву вербу, зараз залюблюється. Я сам сфотоґрафував йому вже з тисячу таких верб. Просто нещастя з ідіотом! Залізе у вербу і сидить там годинами, а ти жди! Він і сьогодня там забавиться. Знаєте, що? Нехай там сатана сидить ще у вербі, а ми політаємо собі тимчасом горою, понад містом...

— Прошу, це цікаво...

Машина злетіла просто в гору, як жайворонок. Місто виглядало тепер як долина, закидана величезними скринями, до неба отвертими, у середині чорними. Тільки світло місяця додавало дивної краси сій долині смерти.

Літак піднісся ще вище. Сотник вихилився з нього, щоби оглянути всю околицю, коли нараз під літаком побачив білу хмарку. По хвилині щось тріснуло у резервуарі машини і явилася маленька полумінь. „Пропали ми! — скрикнув він. — Літак поцілений!" І вискочив стрімголов з літака...

Упав на поміст своєї комнати. Його ліжко було за коротке і все, коли він хотів простягнутися, розпадалося. Звичайно, як на кватирах.

— Нехай то чорт побере! — закляв він, встаючи з помосту.

Слово „чорт“ нагадало йому вечірний прохід, мертве місто і дивний сон; однак тепер він мав важнійше діло: треба було зладити леговище на помості, щоби проспати решту ночі. Тільки коли знову положився, згадав мертве місто і подумав собі, що пекольні сили справді мають чим тішитися.

КРОВ.

Антек мав при собі два ручні ґранати і оден з них хотів кинути в ріку, щоби заглушити риби і наловити собі. Молодий був вояк, не знав добре, як то зробити, ґранат тріс перед часом і вбив його. Поховали його з парадою і ухитрилися навіть сказати на могилі, що він пролляв свою кров за вітчину. Поправді він пролляв свою кров за риби, але на кладовищі не годиться таке казати. „За вітчину" — це зовсім инакше. Анткови це дуже сподобалося.

Вечером почав він розглядатися у своїй новій домівці. Не побачив нічого, бо темно було; за те почув, що десь далеко чудово співають, просто ангельськими голосами. Антек чув у костелі орґани і орґаніста, сам знав усякі набожні літанії і жовнярську пісню про Мариську і здутий фартушок, однак чогось такого гарного ще не чув. Він виліз із своєї скрині і підземними ходами пішов у сторону хору. Зараз зміркував, хто це співає. Це вояки з російського кладовища співають. Десять метрів під землею викопали собі велику салю після всіх воєнних правил, цілком безпечну від бомб, прибрали її, замаїли і навіть освітили електрично. Хитрі московські механіки причепили свої дроти до міських і світили собі, скільки хотіли. Так це у цій підземній салі співали. Гарно, прегарно, навіть з глибокими контрабасами.

Антек хотів увійти в салю, але караул не пустив його. „Не можна, зажди хвилину, нехай скінчать!"

— Що значить: не можна? — всердився Антек. — Хто тут пан: я, чи ти?

— А ти хто такий?

— Я пролляв вчора свою кров за цю землю, отже вільно мені тут робити, що хочу!

— А! кров пролляв! Ну, гарно! — сказав караул добродушно. — Але ти, братчику, заждеш іще хвилину! Правда, заждеш? Бачиш, двері заржавіли, скриплять, а там співають...

Антек заждав справді, бо караул приложив йому штик до грудей.

По співі караул пустив його в салю.

Антек увійшов і здивувався. Ніхто не витав його, ніхто й не подивився на нього. Це сердило його. Побачив веселий гурток Українців, що курили папіроски і жартували собі, і приступив до них:

— Мені — каже — здається, що ви не знаєте, який гість до вас прийшов.

— Ов! хтож такий?

— Я! Я вчора кров пролляв за цю землю, а ви мені й „добривечір“ не кажете. Адже це моя вітчина! Розумієте, кров пролляв!

Гурток солдатів засміявся: — Ха-ха-ха! Он що! Кров пролляв за вітчину і тому вітай його по царськи! А по твойому, братчику, ми що пролляли за цю землю? Юшку, чи сироватку? Га?

— Ваш обовязок мені честь дати, бо я господар цеї землі, а ви зайди.

— Ну, коли ти господар цеї землі, то твій обовязок нам честь дати, бо ми пролляли кров за твою землю. Щож це? Твоя кров лучша, як наша?

— А вжеж!

— Ха-ха-ха! Дивіться на це порося, яке горде!

До веселого гурту приступило кількох Москалів, два Татари, Вірменин і Черкес. Розвідали, в чім діло, і стали оглядати Антка, як яке чудо.

— Кількож вас тут згинуло? — спитали його.

— Ну, я оден! вчора!

— А нас тут кілько, як гадаєш?

— Це що инше! Це ви, а це я! Розумієте? І ви

тут не маєте нічого до балакання! Вон мені з салі! Я забираю її для своїх товаришів!

Черкес не втерпів, прискочив до Антка і встромив йому кинжал в саме серце. Але в Антка серця не було, бо вчора ґранат вирвав його з тіла, кинув у ріку і там риби зїли його. Отже взяли непрошеного гостя за плечі і викинули за двері.

ГРАНИЦЯ.

На дорозі стрітив я знакомого селянина.

— Звідки, ґаздо?

— А от ходив у село, передати вістку до доньки за рікою.

Я знав, що цей селянин мав поле по обох боках Дністра, в Галичині і на Буковині. Сам мешкав у Галичині, а на Буковині жила його замужна донька. Коли Румуни заняли Буковину, він не мав уже приступу ні до своєї дитини, ні до свого поля за рікою. Тільки деколи пересилав туди вістку через Дністер або діставав звідтам листок від доньки. Займалися цею почтою відважні парубки у недалекім селі, де берегів ріки не дуже пильнували вартові.

Селянин був сього дня лихий і нарікав:

— Ті цигани забрали мені там три кірці жита ще в осени — і я не знав. Тільки тепер донька написала.

Тут він станув на дорозі, обернувся лицем до мене і з притиском, мовби його мучило якесь дивне питання, на котре не находив відповіди, промовив:

— Скажіть мені, добродію, хто це придумав границі для людей? Там за рікою моя дитина і моє поле, а я тут. Мій дід і батько ходили сюди і туди, — ніхто не спиняв їх. А тепер дивіться: прийшли якісь заволоки, поставили варту на ріці, — уже тобі до твоєї дитини і до твого поля засі! Раз якось, ще з початку, переправився я чайкою на той бік. Зловили мене ті цигани, набили і завернули. Ще й стріляти хотіли. Я вже з рік не бачив своєї дитини і бідую, бо там за

рікою маю більше поля, як тут. Чи то так повинно бути, щоби людей розділювати границями?

Питання було дуже просте і ясне — і моя відповідь була така сама:

— Вжеж, не повинно бути.

Селянин дивився на той беріг Дністра, високий, покраяний з гори в низ бороздами від дощу, місцями сірий, місцями білий від снігу. З Галичини понад Дністер на Буковину летіло стадо ворон.

— Дивіться, оттака дурна ворона має більше волі, як чоловік. Куди хоче, туди летить. Не треба її ні пропусків, ні пашпортів. А ти не смієш, бо ти чоловік. Що це за порядок на світі? На що люде накладають таку неволю на себе?

Я усміхався. Мій знакомий сягав своїм простим розумом далеко-далеко, у незнану будуччину. Може колись і цілий світ додумається до того самого, а покищо дочка селянина і його поле були за границею, в иншій державі, а він тут бідив. Покищо дурна ворона мала більше волі, як чоловік.

ІНВАЛІД.

Я сидів на високім березі Дністра і дивився, як у низу, від ріки, стрімкою стежкою під гору йшов якийсь чоловік. Я знаю цю погану стежку; добре треба насопітися, поки вилізеш, але за десять хвилин всеж таки можна бути на горі. А оцей чоловік помалу йде, дуже помалу. Сиджу вже з пів години, а він ще й половини стежки не уйшов. Хто це? Чому йде так помалу? Не бачу добре своїми короткозорими очима.

Виймаю часопис і читаю. Горе побідженим! горе тим, що впали! Ніхто їх не підойме! Ще й придавлять, чоботом на горло стануть. У церквах будуть проповідувати любов, а поза церквами ненависть і смерть ближніх... Гірко читати часописи, а проте читаєш і сам роздрапуєш живу рану на душі...

Минає ще з пів години. Надходить чоловік із стежки. Ах, цеж вояк: На правій нозі від коліна залізна протеза, під пахою деревляна куля-підпора, рука обвита, голова забандажована, на плечах мішок. з мішка видко два бохонці хліба. Ледви живий виходить на рівну дорогу, шукає місця на відпочинок і просить мене: „Поможіть мені сісти!“ Підбігаю і саджаю нещасного на мураву. Минає кілька хвилин. Інвалід протирає собі очі, рушає устами, мовби їв повітря, поправляє попруги від мішка і вкінці зітхає тяжко: ох!

Даю йому папіроску і думаю собі: „Бійтеся Бога! така руїна — і ходить по світі та ще такими стежками!“

— Ви звідки йдете?

— Ходив у село за хлібом. Знаєте, у шпиталі мало дають їсти, а я по тифі тай їсти хочу. Вийшов із шпиталю тихцем, ніхто не бачив...

І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руку йому тяжко поранило. Рани погоїлися і його пустили до дому. Дома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася -- мабуть жовнуватий з роду. Взяли його до шпиталю. Ні жити, ні вмерти. Десь здорові, не каліки, вмирають, а його Бог держить на світі — не знати, по що і на що? Тільки заваджає всім. Коли пустять із шпиталю, то хиба з моста та у воду! Чому його не вбило на смерть на війні?

— Але я розбалакався, а там уже певно шукають за мною. Ой, Боже, Боже!

Я поміг йому встати і він пошкандибав помало до шпиталю.

Треба дочитати часопис.

Нема надії, щоби Вільсон перепер у світі свою миролюбиву програму. — Тисяча вісімсот офіцерів і пятьтисяч вояків сидить у вязницях за крадіж. — Розбишаки у столиці. — Епідемія в цілім краю. — Дороженеча росте. Голод, голод, голод!...

Годі! Цілий світ — інвалід, отакий самий, як цей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!...

РОЗЛУКА.

„Козак відїзджає, дівчинонька плаче:
„Куди їдеш, козаче?
Козаче-соболю, возьми мене із собою
на Вкраїну далеку!“

Щодня, коли возьму часопис в руку і погляну на останню сторону, дзвенить мені в ухах отся давня сентиментальна пісня. Завелася в часописах предивна коротенька переписка між розлученими дітьми одного народу. Одні пішли на схід за Збруч і там мов у морі потопули, другі лишилися в Галичині без листів, без вістки від рідних, — і в розлучених серцях виросла непевність, страх, безмежна туга, любов, що не находить способу, як себе заспокоїти. Так мало треба, тільки вістки невеличкої, що все добре, — і саме тої вістки нема місяць, два, три, пів року. А там війна і вороги, а там тиф, а там голод, нечувана доріжня, студінь, — всяке горе, яке тільки може впасти на чоловіка, що вилетів з родинного гнізда.

Давнє, знане горе опущених дівчат і матерей, оспіване в чулих, сердешних піснях, давні походи козаків, що гинули по степах і перед смертю мали тільки одно бажання, дати вістку до родини і мати від неї вісти хоч по смерти, — все те нагадується знову, мов би на світі не стало залізниць, почт, телеґрафів і телєфонів.

„Казав собі висипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину.
Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родини вісти“.

А коли не пташки, то вороний коник, буйний вітер і бистра річка мали занести або принести вісти, — давня, безнадійна, поетична почта наших розлучених предків на Вкраїні далекій.

Тепер післанці певнійші — це часописи, — і вістки певнійші, вони печатані. Та чи доходять вони до тих, до кого висилаються?

Юрку на Вел. Вкраїні! Де Ти і що з Тобою? Чому не пишеш? Я дуже стривожена. — Зоня.

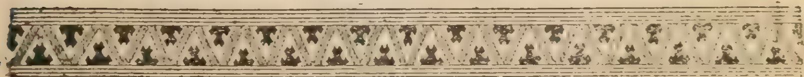
Хто знає, де живе (імя і прізвище), нехай дасть знати зажуреній матері (там і там).

Богданови К. Твоя жінка померла, дитина здорова. Не тужи! Дай знак життя! Сестра Дозя.

Петрусь у Камянці. Сиди там, не вертай покищо, хоч страшно тужимо за Тобою. „Зазулька“.

І так далі, день в день, цілі місяці! Самі коротенькі вісточки від людей, котрі, якби могли, писали би довгі-довгі листи, щоби тільки висказати свою тугу, свій жаль, свою любов. Читаєш ті телєґрами невідомих тобі людей і находиш у словах цілі траґедії: розлуку закоханих молодят, журбу матерей о синів, смерть у родині, страх перед переслідуваннями, — одним словом муку людей, котрі не знають, як собі у тяжкім горю порадити. І на землю, зрошену кровю, паде ще, як осінна тяжка мряка, велитенський смуток тисячів живих сердець. Почерез Збруч на Вкраїну далеку перелітають невидимі сльози, нечутні зітхання і плачі, летить любов, що лучить розлучених, без уваги на всі воєнні кордони.

Щезають кріси і гармати, ворожа політика і самолюбні рахунки сильних — і над великим простором землі зпоза хмар визирає тепле і ясне сонце — невидима сила теплого, доброго людського чуття, що єднає і тих, що осталися у близькій Україні, на захід від Збруча, і тих, котрим несподівано прийшлося жити, воювати або вмирати на Вкраїні далекій...

НА ОКОПАХ.

Тихо в полі на окопах, де недавно кров плила...

Все приходили мені на думку сі слова, мов початок якого вірша, коли я в літі ходив на прогульку за місто на окопи. Було тут тихо, мов на кладовищі. Навкруги, де не скопана земля, такі буряни, що мабуть і в давніх українських степах не було кращих. А туг, де рови і порозкидана свіжа земля, вподобали собі місце переважно синяки, сині квітки, що цвітуть безнастанно від весни до пізного літа, пахнуть медом і принаджують до себе тисячі бджіл та инших комах, ласих на мід. Легенька музика бренить тут цілий день, як у пасіці.

Приємно посидіти тут на окопі. Як ті пчоли до меду, так чоловіка, втомленого війною, тягне в це тихе, самотне, безлюдне місце. Від лихих думок і тут не втечеш, але вони стають якісь спокійніші, розважні, не докучливі. Сидиш собі і дивишся на те, що люде зробили і що природа робить.

Люде скопали ціле велике поле на горбі ровами вздовж і впоперек. Тут вони якийсь час жили, мучилися, лякалися голову висше підняти, а декотрі і вмирали несподівано або забиралися в ночі з окопів на ношах — до шпиталю... Багато вони наробилися, заки викопали отсю мережку стрілецьких ровів на горбі. І вся їх робота пішла на марне. Плотів і підпор, що підпирали стіни ровів, уже нема, земля обсунулася, рови стали плитші. Але ще деякі з них глибокі, з головою у них сховаєшся. По вояках, що жили місяцями в цих ровах, нічого не осталося, крім заржавілих бля-

шанок з консерв, якихось залізних стяжок і куп помотаних колючих дротів.

І добре, що людей нема. Краще без них. Тихо в полі на окопах, де недавно кров плила. Тепер собі природа на цій основі, що люде лишили, виводить свої квітчасті мережки, все погане зароблює, закриває і прикрашує. Головне тло темно-синє і пахуче, на тім тлі порозкидані купки червоного маку, білих і жовтих і всяких инших ріжнобарвних квіток, що служать чоловікови всею своєю красою, а він, невдячний, навіть не знає їх назвати. Над окопами щебечуть жайворонки, що тут десь мають свої гнізда; в ровах посвистують степові суслики, гості, котрих тут ніхто не видав, та найбільше тут любих, добрих, тихих музикантів: пчіл. Слухаєш їх музики і здається тобі, що замучена земля гомонить, знов оживає, в її тілі починає кров грати і вона просить-благає о плуг і гарне зерно. Сторицею віддячиться за цю ласку.

Сиджу на окопі і оглядаю велику купу колючих, заржавілих дротів. Бачу, як природа всіх сил докладає, щоби накрити і сховати цю погань, щоб не дратувала нікого. Ще рік — і діло їй поведеться. Тепер уже ці дроти виглядають як великий букет; вони поперетикані високою зеленою травою, вкриті повоями і безлічю квіток на високих бадиллях, мов нарочно призначених до такої роботи. І вже можна дивитися на колючі дроти без лихої думки, без ненависти.

Ов! що це? За дротами щось рушається. Іде коза, за козою вилазить з рова хлопчик-пастушок, марний і обідраний. Держить патик у лівій руці, а де права рука повинна бути, там і рукава нема; сорочка зшита на плечі.

— Де твоя права рука?

— Нема, у шпиталі відтяли. В хату вдарив ґранат, убив маму і сестру, а мені відорвав руку.

— А батько жиє?

— Вмер ще першої зими на війні від холєри. З треном їздив.

— Щож ти робиш?

— Служу...

Більше як дві тисячі років перед нами сказав Софокль: „Багато є страшного, але нема нічого страшнійшого від чоловіка“. Що сказав би Софокль, коли-б він тепер придивився людям?

КРОВАВЕ ПОЛЕ.

Поле чести, поле слави! Ах, як гарно всякі короновані і некороновані, самодержці і їх помічники поназивали ці поля, куди вони посилали людей на смерть! Тут, братчику, твоя смерть — не людська звичайна смерть, тільки геройська; і поле, на котрім тебе застрілили, як заяця, не звичайне собі поле, що картоплю родило, воно — поле чести, поле слави! Тебе, братчику, поховали там у байраці і забули, а з поля чести, поля слави, на котрім ти погиб, нема нікому ні чести ні слави ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує. Не стало людей, нема коней, забракло й картоплі...

Але буває пора в році, коли це поле, пять років не оране, червоніє і стає гарне. Инші поля зеленіють, синіють жовкнуть і чорніють, а воно именно червоніє. Великі простори червоні, як жар, від міліонів польних маків, котрі з року на рік займають щораз більше місця. Дрібнесенькі зернятка висипуються, розлітаються з вітром, кільчаються, вкорінюються і цвітуть-цвітуть до пізного літа. Дозрівають знову, висипуються на землю і небавом знову цвітуть до пізної осени.

Чудовий образок! Ціле поле мов прикрите червоним, кровавим килимом, котрий до сонця мерехтить усіми відтінками полуміни. Такого червоного поля не бачили наші діди, бо вони поле орали, і не будуть бачити наші внуки, бо вони будуть поле орати, тільки нам судилося таке диво бачити і думки думати над людською працею і працею природи.

Межею поля ішов поет і хемік.

— Чудово! — говорив поет. — Справді чудово!

На це сказав хемік: — Ви знаєте, це поле — капітал. З цього маку можна би робити прегарний опій. В дикім маку дуже богато опію. Мені дивно, що нікому це на думку не прийшло.

Поет мовчав, але думка йому сподобалася. З диких маків з наших запущених нив видобути опій, багато гектолітрів опію, і роздати його між нещасний народ, нехай він хоч у чарах опію мріє про червоне поле чести, про кроваве поле слави, і забуде біль.

НАРОД.

У днях смутку і зневіри чув я суперечку про народ. Слова падали, як каміння, але не було тих, кого вони мали ранити, і тому вони ранили нас, зневірених суддів народу. Поети були за нами.

В дулевину себе закуй,
а на громаду хоч наплюй, —
вона капуста головата!

Так радив Шевченко.

„Народе без путтяя, без чести, без поваги!“ — сварив Куліш. Його за це трохи не укамінували, а він, бідолаха, у своїй душі переживав тільки те, що ми тепер на ділі переживаємо. Чи не правду сказав він:

О варваре сліпий! покинь тріюмфовати,
потупся, счервоній од сорома тяжкого:
бо мають всі твої сусіди що назвати
своїм, а ти своїм не назовеш нічого!

„Не люблю Русинів!“ — сказав Франко, навіть перед Поляками, і на докори своїх земляків відповів їм: Ненавиджу вас з надмірної любови.

Старий урядовець слухав повторюваних докорів поетів, не втерпів і відізвався:

— А ми любимо народ? Любити, справді любити можемо тільки того, кого добре знаємо. Чи ми д о б р е знаємо свій народ? Ми знаємо народню поезію, звичаї, повіря, ношу, — уже й до народньої порноґрафії дійшли і напечатали її заграницею для спеціялістів. Однак, вибачайте, це ще не знання народу, не знання його душі, його способу думання, його фільософії для

щоденного ужитку. Ти пізнавай народ не в неділю, не на весіллях та вечерницях, а тільки у таку скрутну годину, як тепер була. Будьмо щирі: чи вам подобався характер нашого народу підчас цього лихоліття? А коли не подобався, то чому мовчимо про хиби народу? Інтеліґент інтеліґента валяє при людах і в часописі — і це в порядку; але вилай ти препогану громаду Голопяти чи яку инщу, скажи, що там більше худоби, як людей, докажи це навіть — ого! це не можна! Голопяти святі! вони невинні! Пятьсот літ неволі, панщина, чужа власть і т. д. і т. д. — зараз почуєш усю звісну літанію оправдань. Це можна було так говорити перед сто роками, але не тепер! Коли Іван і Микита негодяї, то так і треба сказати!

— Кому? — спитав хтось.

— Звісно, не Іванови і Микиті, тільки ми повинні це знати, хто вони є. Бо ми все покладаємося на їх видуману чесність, на їх некористолюбність і т. д., а вони найбільші шкідники загальної справи. За чужу справу билися до загину, бо за плечима стояв чужинець з револьвером, а прийшло битися за свою справу, вони утікли перед школярями і дівчатками — і, утікаючи дальше, грабили своїх людей. Тільки коли знову уже свої люде станули їм за плечима з револьверами, вони знову билися. І це ви назвете може свідомостю, розумінням діла, бажанням кращої долі для себе і для цілого народу?... Ви не кажіть, кілько за Збруч пішло, тільки почисліть, кілько за Збруч не пішло! І це ті самі люде, що про них лихого слова не смієш сказати, бо то „наш любий, добрий, поетичний народ“ — це ті самі люде, котрим давай дармо ґрунта, все одно, чи вони менше або більше бідні, — це ті самі неуки, що на вічах обділяли нас, інтеліґенцію, своїм глупим розумом і ми їх слухали, як барани, і потакували, бо то їх час настав. Верещали, поневіряли інтеліґенцію, коли у них був празник волі, а тепер, коли їх здавили, мовчать і гнуться в три погибелі перед кождим жандармом і пройдисвітом. Своїм урядовцям, що приїхали в село, не хотіли дати сотика податку, а кому иншому несуть тисячі, ідуть десять миль і ще низько кланяються. Чи це не люде „без пуття, без чести, без поваги?“

Слова пекли вогнем, підкопували віру в будуччину, але не спиняли розмови. Священик сказав:

— Треба пізнати докладно не тільки народню біду, але й народнє багацтво. Війна зруйнувала селян, але війна й збагатила їх. Перед війною народній учитель не мав стільки плати, скільки тепер у мене має пастух. Цеж не вигадка: за корець збіжа пятьтисяч шістьтисяч або ще більше! Хто збирає ці гроші?, Та не в тім діло і тепер кождий більше заробляє і мусить більше жадати; діло в тім, як селяне зуживають ці великі зарібки. Тут видко зрілість і культуру. Отже відомо вам, що всяким слабостям по селах тепер кінця нема. Найгірше лютує тиф. Я мушу ходити по хатах, сповідати недужих і хоронити. Правду кажу вам: наші добрі люде не дадуть хорому молока або яєчко, хочби гинув, бо за літру молока можна взяти десять марок, а за яєчко пять, — це треба продати і гроші сховати; за те коло хорого, що позавтра буде в могилі, побачите миску холодної картоплі... А бруд! а нехлюйство! У скрині дуже часто тисячі банкнотів, але на мило грошей нема. І ці банкноти втратять ціну і селянин утратить життя, — однак ліпше не зїсть і мила не купить. Це мужицька економія.

Народній учитель докинув ще своє слово:

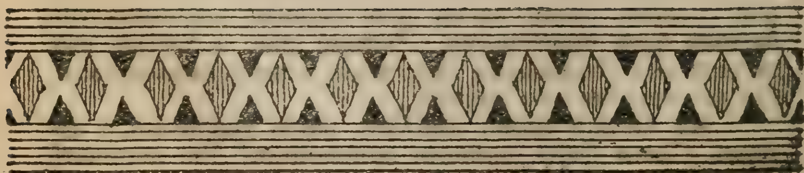
— Тепер по селах найбільша втіха з того, що не треба посилати дітей до школи. Тут кожда перешкода добра: нема дому, нема дров, нема лавок, вікон і т. д. Пять років ніби падькають над тим, але не постараються. Колиб кождий дав хоч по кілька марок, або день роботи, — все було би; — ні, не дасть, і науки вже шестий рік нема. Славне покоління покажеться так за двацять років! Тож то будуть порядки по громадах, коли станугь правити теперішні хлопці!...

Найбільший приятель — слово і найбільший ворог — слово. Тепер слова були нашими ворогами, хоч бажали бути приятелями. Ранили нас, а хотіли нам подати лік. Зневажали нас тепер, а не подавали надії, що звеличають нас колись...

Ми сиділи напів прибиті, напів успокоєні, і думали. Слава Богу, найшли виновників! Всі виноваті, тільки не ми, преславна інтеліґенція! Lucus a non lucendo! Демаґоґи, а не педаґоґи! Виборчі кадильники,

що величаємо мужика, коли нам треба! Народні адвокати, що програємо всі народні процеси! Концертові гетьмани, що словами ратуємо всю соборну Україну, і щезаємо, як дим, у лиху годину! Славні воєнні стратеґи — до забав з деревляними топірцями! Провідники до неба, що самі хочемо як найдовше пожити вигідно на землі. Великі економісти, що так довго держимо маєтки, поки їх чужий забере! Впорядчики чудових проґрам для ужитку партійних редакцій! Знавці селян за чорною кавою у каварні!

Ми не знаємо свого простолюддя, але чи ми знаємо свою інтеліґенцію?!...

СВОБОДА.

Яке тільки військо переходило попри хату Гриця Саламахи, кожде говорило йому, що йде його освободжувати, - його і село і край і народ. Ніхто не казав, що хоче брати його в неволю. Тільки з самого початку війни взяли його, як підозрілого в москвофільстві, в неволю, але не на довго. Австрійці замкнули його в арешті в місті і пішли собі, а другого дня прийшли Москалі і випустили його. При цій нагоді Австрійці забрали йому пару коней з возом і з сином, а Москалі взяли за висвободження корову і годовану свиню.

Сидів Гриць дома і думав, за що впала така напасть на нього. Він ніколи не мішався у політику і зовсім байдуже було йому, хто над ним панує і хто буде панувати, аби тільки йому було добре. А тут дивися: одні обікрали і другі ограбили його. Та вже коли сидять Москалі, нехай сидять!

Однак на другий рік прийшли Мадяре і освободили Гриця з московського ярма. Збили притім його і його жінку, забрали другу пару коней, корову і телицю, розбили пасіку і другого сина взяли до війська.

Небавом донька мала сина, пречудового чорнявого козака. Всі баби з села дивувалися, що за гарна дитина. Цілком инший ґатунок, як у громаді. Навіть Гриць Саламаха не дуже сердився на цей новий прибуток, брав внука на руки, усміхався і називав його „козаком“. І так від синів не приходила ніяка вістка...

Чогось Москалям захотілося доконче мати село разом з Грицем у своїх руках. Побилися з Мадярами, нагнали їх і висвободили село. При цій нагоді вики-

нули Гриця і сусідів з родинами у друге село, щоб не заваджали, бо тут бійка.

Однак Мадярам також подобалося це село, прогнали Москалів, освободили громаду, спалили більшу частину хат — і вернулися туди, звідки прийшли.

Гриць застав дома тільки пожарище. Постягав недогарки і зліпив нову хатинку, маленьку, низеньку, без обстанови. Жінка з жалю і журби померла.

Минув рік. Прийшли Німці і Турки знову освободжувати Гриця. Забрали телицю, двоє овець, кури, все вимолочене збіже і чоботи.

Як Гриць потім прожив аж до дальшого освободження, цього він сам не знав би розповісти. Але в селі бачили, як цей колись багатий господар запрягався з донькою у плуг і орав, бо коней не було. Потім це збіже, що зібрав, реквірували нові освободителі.

Гриця освободжували ще два рази. Послідний раз від „большевиків і гайдамаків“. Коли освободителі прийшли до його нужденної ліпянки, він лежав хорий.

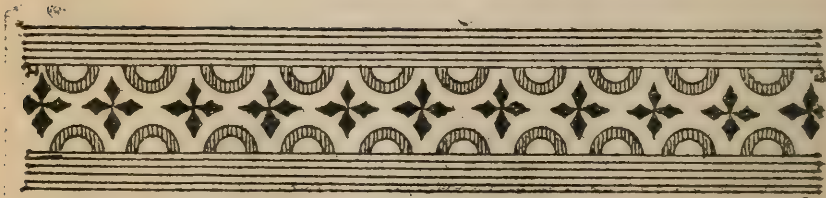
— Давай, хлопе, збіже!

— Не маю, панове.

— Для гайдамаків то маєш, а для нас то ні! Ми прийшли тебе освободити, а ти...

— Я вже свобідний, панове! — сказав Гриць.

І умер..

ҐРАНАТ.

Спокійно вліз він у дуло 30·5 міліметрового моздіра. Престрашний ґранат у грубій, залізній одежі, цілий начинений смертю. Лежав у холоднім дулі і ждав. Нараз щось страшно штовхнуло його в потилицю, він скрутився несамовито в дулі і зі скаженим ревом вискочив у повітря. Замаячів, як ворона, і щез у небесах. Тільки плач його лунав у просторах, так болячо штовхнуло його. Ой - йой - йой! — чути було на цілі милі.

Гарматчики і офіцери ждали кілька хвилин і дивилися в цю сторону, куди він полетів. Не бачили його, але чогось ждали. Минуло ще кілька хвилин. Плач у просторах затих. Вояки ще ждали.

— Нічого ждати! не вибух! — сказав офіцер.

А ґранат тимчасом злетів зпід неба на землю, недалеко маґазину ворога, в одній хвилі вирив собі глибоку яму в землі, пірнув кілька метрів у спід і положився. — Ну, дякувати Богу, оттут собі у холодочку відпічну. Ото припекло мене! Аж у середині жар чую.

Лежав він у холодочку два тижні. У яму налилося дощу, земля розмокла, — вигідно було йому спочивати, мову подушках.

По двох тижнях почув він розмову над своєю ямою. Вояки радилися, чи витягати його, чи присипати землею. Якийсь майстер приліз аж до нього і почав лопаткою відгортати землю. Товариші його поверх ями налякалися і відскочили з криком: „Дай спокій.“ Відважний майстер не злякався, оглянув

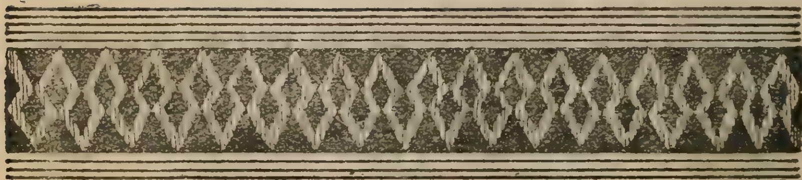
ґранат, виліз з ями і рішив: „Треба засипати, його не можна рушати!“

Висипали над ґранатом могилку, обвели кільчастим дротом і поставили хрест з написом в трьох мовах: „Не рушати! Небезпечне для життя!“

Ґранат засміявся у могилі: „Еге! собача віро! Ти і закопай мене, але я все ще живий і небезпечний для твойого життя!“

Микита Хрін вертав з міста до дому. Він з горя випив кілька чарок самогонки за 50 корон і, вертаючи до дому, плакав за двома синами, вбитими на війні, і за годованою свинею, що йому військо взяло і не заплатило. Коло хреста, під котрим лежав ґранат, він так розжалобився, що вкляк, перехрестився і змовив отченаш за синів і за цього покійника, що лежав під хрестом. Напису не читав, бо не умів читати. Потім його зморило і він заснув.

Надійшли чужі люде і рушили його. Рушили зовсім неласкаво: копнули, штовхнули, шарпнули, вхопили під пахи, а коли він не міг іти, сказали „пяний“, кинули на землю і пішли собі. Він не був небезпечний для життя инших, — його можна було копнути і штовхнути...

ВІДМОВА.

I. До Світлого Начальства села Болотнища.

Прошу Світле Начальство приняти мене на хлопа до своєї громади.

Я походжу також з хлопського роду, але, на жаль, був потім якийсь час паном, а іменно повітовим суддею. Я скінчив ґімназію, університет, зложив ріжні іспити і маю докторат прав. За австрійських і українських часів я служив у суді; колиж прийшла Польща, я втратив посаду. Тепер я бачу, що мій Тато зробив мені велику кривду, що посилав мене до шкіл, бо краще було лишити мене дома.

Прошу Світле Начальство примістити мене у своїй громаді і дати мені яку відповідну роботу. Я можу бути писарем, можу вести касу, читальню, крамницю, спілку якусь, можу давати правничі поради і в потребі бути громадським пастухом.

Родини я не маю і згоджуся на малу плату. Тому, що панська одежа на мені вже подерлася, а нової не маю за що купити, я переберуся так, як у Вас носяться.

Д-р Василь Близнюк.

II. До Пана Д-ра Василя Близнюка.

Наша громада ни пристає і ни хочи вас приймити до себи, бо ми свого писаря маємо і нам такого вченого пастуха ни треба, бо Ви все одно пан і з па-

нами будети тримати, а ми вас до школи не посилали тай годувати не мислимо. Було си так високо не вчити, то булибисти мали що їсти. А нам таких голодників ни треба, маємо своїх досить.

† *Микита Рогатий*, начальник,
підписав *Станіслав Кренціцкі*,
писар.

К. В. Д.

У нашім містечку найсильнійша є партія К. В. Д. Вона, можна сказати, є міжнародня і проґрама її дуже коротка і ясна: куда вітер дує, туди хилися. З виднійших Українців належить до неї: писар старости, учитель виділової школи, судовий возний і старшина міської поліції, котрого кличуть велично паном інспектором. До осени 1918 р. всі вони держалися здалека від Українців, говорили по польськи, хрестили діти на латинську віру — і їли хліб, що заробили тяжким трудом своєї душі.

Нараз сталося щось несподіване. Коли Українці взяли власть у свої руки, всі чотири зачали говорити по українськи і признаватися явно до українського народу. Мало того; небавом, як кождий умів, так лаяв старих громадян-Українців і називав їх хрунями, злодіями і зрадниками України. Не було иншої ради, треба було пригорнути до серця нових щирих патріотів і нагородити за ревність. Цему підбільшили плату, тому дали кращу посаду, иншим бічне платне заняття.

Найкращим політиком між ними був без сумніву пан інспектор поліції. Він, бідолаха, тільки титул мав гарний, але як начальник над чотирма поліцаями заробляв мало. Отже вдався о поміч до голови української прибічної ради при комісаріяті. Приніс з собою метрику на доказ, що він Українець з роду. Голова пересвідчився наочно, що має діло з земляком гр.-кат. обряду. Мало, правда, чував про його патріотизм, алеж давнійші власти не давали Українцям зросту, а тепер своїх людей мало, треба землякови

помогти і придержати його при громаді. Голова ради постарався, що пан інспектор дістав гарне місце в харчовій комісії.

Не минув місяць, як пан інспектор носив уже герб Галичини на грудях, а герб України на шапці, належав до виділу селянської партії, котра повстала, на вічах говорив: „Товариші! Ми хлопи і робітники" — і лаяв попів та панів, а найбільше голову прибічної ради. Всякому було ясно, що пан інспектор іде з духом часу. Причім він заробляв дещо на доставі соли, а часом роздобув і деяку бочку нафти та продав її за Збруч.

Гарно жилося. Тільки, жаль, що так коротко. Прийшли Поляки і арештували його. Але, як добрі люде, не вивезли його у табор інтернованих, тільки подержали його з тиждень у касарні під доглядом війська і випустили. За той час пан інспектор успів показати голові польської опікунчої ради иншу метрику, котра доказувала, що він латинського обряду і Поляк. Метрика була давна, ще зперед війни, і з неї кождий справедливий чоловік міг пізнати сильний характер пана інспектора; не тепер, зі страху перед карою, тільки ще перед війною, у спокійний час, він приняв латинський обряд і став Поляком, значить, був чоловік з власними пересвідченнями. На доказ цього, він подав тепер про Українців кілька дуже цінних інформацій, на основі котрих голову бувшої прибічної ради і ще кількох Українців вивезено в безпечні місця на захід від Сяну.

Пан інспектор справив собі нову одежу і круглу шапку з польським орлом і багато добрих прислуг віддав панам дідичам, що в перших тижнях держали керму повіта у своїх руках. З партії каведеків не виступив, — він у ній найвірнійший член, хоч і з двома метриками, але з одною душею...

ПОДЯКА.

Він працював пів сотні літ для народу і працю його знала вся соборна Україна. Студенти з 60-тих років мин. століття, тепер уже або в могилах або старенькі дідусї, захоплювалися його писаннями, читали їх з тим щирим одушевленням сердешніх давніх романтиків і молодше покоління пізнавало з його творів Україну, давнійшу і сучасну. Коли йому було тільки 50 років, писав про нього історик літератури Ом. Огоновський: „Тому то імя його звеличиться в історії нашої літератури дотіль, докіль Україна буде вважатися серцем цілої Славянщими“. А у старости його писав другий історик літератури Єфремів, що він „певне чи не єдиний на Україні письменник, що весь час працював рівно, спокійно, без великих перепинок, рік за роком даючи майже однакове число белєтристичного матеріялу“ — і що особливо в ранійших творах він „виявив себе справжнім майстром рідного слова і громадянином рідної землі і, як ще Куліш зазначив, перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновок до романів соціяльних“.

Про кого мова? Про Івана Нечуя Левіцького, котрий помер 2. квітня 1918 р. у Київі на 80-тім р. життя.

У посмертній згадці читаємо про нього:

„В Київі жив Левіцький весь час на однім і тім самім мешканню, тихо і скромно, і лише большевицька інвазія викинула його з насидженого гнізда. Помер він в заведенню для убогих Дегтярівської богадільні на Лукіянівці.

Останні літа перед смертю Левіцький загалом досить бідував, бо невеличкої учительської пенсії було за мало при київській воєнній дорожні. Схаменулися, правда, наші люде, та за пізно: за день перед смертю письменника Центральна Рада ухвалила йому щорічну доживотну пенсію. Поховали Левіцького на постанову Центр. Ради коштом держави".

А тепер ви, що це читаєте, уявіть собі під весну 1918 р панування українських соціялістів - революціонерів у Київі, молодих, засліплених доктринерів, що починали історію України від себе, і в той сам час старенького, бідного Івана Нечуя з його невеселими думками на смертній постелі в домі для убогих. Україна воскресла, вже є, але його забули. Там у місті зарозумілі ліліпути-політики, що міліонами орудують і, не знаючи свого народу, продумують над соціялізацією, — а тут у домі для убогих кінчає свій вік спрацьований дідусь, що знав народ і навчав, як для нього працювати, та на старість лишився сам без кута, без хати, без хліба, на ласці. Йому призначили пенсію до кінця життя, а того життя остався тільки оден-однісенький день. З того, що його поховали коштом держави, він сам не мав уже ніякого хісна; це живі землячки втихомирювали свої сумління і блахманили людям очі величавим похороном на державний кошт. Це була подяка народу за 50-літню працю...

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожу,
Людським призирством ніби струпом вкритий!

Твоїм будущим душу я трівожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу...

(І. Франко)

РАБИ.

На лихім пасовиску паслися Коні, а що це були Коні з байки, то вони розмовляли з собою. Були то дуже бідні і заголоджені військові коні у шестому році війни.

— Чваняться люде, — казав карий Кінь з великою ямою в клубі — що так багато погинуло їх на війні, що стільки натерпілися для поступу світа. А скільки нашого брата згинуло, скільки між нами калік, скільки ми набідилися, скільки ми причинилися до будови нових держав, до щастя народів, цього ніхто не хоче оцінити. Вигибає наш рід. Навіть їсти не дають. Я вже зо три роки вівса не бачив.

— Ой, так-так! — промовив Сивий. — І служи людям дальше! Мені от недавно вояк око вибив батогом, а другим бачу мов через мряку. Дикун — тай годі!

Булавий Кінь з великим плішем на хребті додав: Сам не знаю, як я дожив до цього часу. Як згадаю наш відворот і похід через Карпати — яких тисячу хорих і ранених Коней з восьмої дивізії, з котрих що години якийсь падав і вмирав у рові, серце мені крається. Та краще було тоді вмерти, ніж дожити такої задухи в грудях, як я тепер маю. Ані жити ані згинути! Під гору ніяким способом воза не витягну, а тут бють і бють, не питають, чи можеш, чи не можеш.

Инші Коні посходилися з пасовиска до гурту, слухали розмови і кивали сумно головами з гори в низ, лише оден махав головою то на право то на ліво, — такої мотилиці набрався на війні.

— Ох! ох! ох! — застогнав старий Кінь, котрому всі ребра виставали зпід шкіри. Нема правди на світі. Цілий вік свій працюй і працюй на них, — і не дадуть тобі ні стайні, ні сіна, ні клаптя соломи положитися, — ходи на морозі, на слоті, болотами, тягни і тягни, поки здохнеш у рові і пси тебе зїдять.

— Не нарікайте, дядьку, — обізвався молодий Лошак — і ви розважте, старші товариші! Чи копитом в зуби не можна? Ще сили стане. Тепер на цілім світі революція, пролєтаріят добивається свободи і хліба.

— Тихо! тихо! бійся Бога! — скричали декотрі Коні. — Бачиш, там вояк стоїть...

Але були й такі Коні, що обстали за Лошаком:

— Ні, він правду каже! Чого ще мовчати? Копитами в зуби імперіялістам і капіталістам! Як довго ще панькатися з ними! Геть з мілітаризмом!

І пішла між Кіньми горяча суперечка про те, як поправити свою долю.

На те надійшов вояк з довгим батогом і вдарив кількох по хребтах.

— А вовки би вас зїли, здохляки! Стане оден з другим, не пасеться і тільки головою махає! Гей, до дому!

І знову вдарив батогом по головах, по очах, — де попало.

Без найменшого супротивлення стали Коні йти гуртом до дому. Ніхто з них і словечка не сказав, а не то щоб зуби вибив. Декотрі навіть підходили до вояка, щоби на них сів. А Лошак побіг передом...

Бо вони були з діда-прадіда раби і на їх революцію досить було батога...

УТЕЧА.

Кажуть, що ранений звір ховається у затишку, в гущавині, в ямі якійсь, далеко від лихого світа, і там жде на здоровля або на смерть.

Чоловік із раненою душею так само криється перед лихим світом, ненавидить його. А ранена душа може виглядати, як руїни містечка по війні. Було колись вигідне і гарне і багате, а тепер тільки купи каміння осталися і на камінню бурян росте. Ідеали, віра в людей, надія на побіду правди, — все там зруйноване. Тільки голодні пси виють на руїнах і сичі перекидаються у ночі. Приходить розум, цей страшний, сердитий розум, котрий не вірить нікому і нічому, лише одній грубій силі. Не маєш сили, пропадай, загибай, ніхто за тобою не заплаче. Чи на те люде пролляли море сліз і крови, щоби осталася їм тільки ця одна віра: віра в сильний, залізний кулак?

Товариш пише мені: „Мій теперішній ідеал такий, як у втомленого поета: хатиночка у гаю, садок, пасіка, спокій. Не хочу вже народом займатися. Хочу ще сам жити, коли вже другим не можу облекшити життя. Хочу щезнути в народі, нехай мною опікуються, коли хто цього бажає собі. Пів сотні літ уже мені минуло, — кілько там життя ще осталося? Двацять літ, — ах, це ще булоб гарно! А то може й менше, багато менше. Так отсі літа м о ї, а не ваші! Не дам вам їх! Годі! Народ народом, а ви, мої братчики, близькі й далекі, не гідні того, щоб тільки вами журитися. Нехай вам або Бог поможе, або не-

хай вас чорт побере — мені все одно! Я вже не буду другий раз жити!“

Товаришу! Коли зладиш свою хатиночку у гаю, я прийду також до тебе. Я ще обведу її хитрими окопами і колючим дротом. Будемо квітки садити, коло бжіл ходити, землю засівати і величати природу, що вона ліпша, як люде. Відпічнемо гарненько, відсапнемо легенько — а потім?

А потім підемо між людей і будемо знову любити, ганьбити, робити, а як буде треба, то і — бити...

ЗА ЗДОРОВЛЯ.

Священник Петро вертав з присілка від хорого. Ішов пішки, бо не було коней. Ніс дари божі. а хлопець дзвонив дзвінком перед ним.

Був ранок, повен сонця, роси і мягкого холоду, який буває літом в перших годинах дня. На полях деседе маячіли робітники і робітниці, жайворонки щебетали в повітрю, зрештою було тихо і сонливо.

На дорозі перед собою, досить далеко, о. Петро побачив селянку, що в лівій руці тримала кошик, а в правій палицю, котрою підпиралася. Вона була зігнена, як каблук, наперед і йшла дуже помалу, нога за ногою. Почула дзвінок, оглянулася, не добачила, хто це їде, хвилинку стояла, але потім очевидно по дзвінку здогадалася, що це священник іде від хорого, впала на коліна, поставила кошик і палицю на землю і піднесла тремтячі руки до неба. О. Петро перейшов помалу коло неї, одним поглядом обняв її згорблену, маленьку стать, поморщене лице, як засушене яблоко, тремтячі руки, когута в кошику, палицю, — пізнав бабусю і мовчки пішов далі просто до церкви.

Вернувши з церкви до дому, о. Петро почув у себе ту саму неміч душі, яку відчував, що дня. Колиб у хаті був хтось, що мав би право приказувати йому, він був би працював без відпочинку цілий день, а так сам не мав сили послухати навіть найрозумнійшої своєї думки. Війна знівечила його.

Був у Талєргофі. Жінка лишилася дома. Померла від тифу. Двоє менших дітей забрали до себе Сестри Служебниці, старший син, що не мав де докінчити ґімназію, жив у свояків. Коли о. Петро вернув до дому застав майже порожну хату. Від людей дізнався, що

найбільше покрали таки свої чесні парохіяне. На одній славній ґаздині навіть пізнав спідницю своєї покійної жінки; носила її, як свою, при людях, не соромилася. О. Петро не сказав їй ні слова.

Наняв собі господиню, довів троха хату до ладу, забрав діти від служебниць, написав до старшого сина, щоби вертався до дому. Син приїхав, потішив троха батька, а потім як пішов, уже не вернеться ніколи. Погиб у боях під Львовом.

З того часу всі в селі говорили, що їх священик „не при собі“. Тихий спокійний, але не хоче говорити. Він і справді мало говорив. Ходив, думки думав, сидів у садку годинами, пробував дещо читати і кидав, бо читаючи думав про що инше, робив свою священичу службу по привичці, почуваючи в душі давній, сильний приказ, котрого не міг не послухати, — і так проводив час...

Господиння увійшла в комнату.

— Прошу піти і укарати Влодзя, бо набив Галю і вона плаче.

— А дайтеж мені спокій! — відповів о. Петро твердо. — Карайте самі!

— Не буду карати, бо то не мої діти. Отець повинні ними занятися, бо зовсім змарнуються. Вже великі, а ще читати і писати не вміють.

— Щож я тому винен? — боронився о. Петро ,як дитина. — Школи нема.

— Тої великої мудрости могли би і самі отець навчити дітей. Я не маю часу.

— А я не маю сили.

— Тут не треба великої сили, ні багато часу.

— Добре, добре! Ідіть собі!

— Оттак все! — закінчила господиня розмову і вийшла невдоволена.

По обіді повідомила господиня о. Петра, що прийшла акась старенька бабуся, принесла когута і хоче поговорити з отцем духовним. О. Петро казав прислати її до канцелярії. Увійшла бабуся, та сама, котру рано стрітив на дорозі, оперлася на палиці, котра під рукою тремтіла, як жива, а другу руку простягала до панотця — думала, що він простягне свою руку до поцілунку.

Панотець не простягнув руки, тільки присунув крісло і просив її сідати.

— За далека дорога для вас — почав розмову.

— Ой далека, далека — відповіла бабуся. — Я ще досвіта вийшла з дому та ледви дійшла.

— Якеж маєте діло до мене, що самі трудилися?

— Та нічого такого важного. Принесла вам когута замість грошей, тай прошу вас, щоби ви завтра відправили службу божу за моє здоровля, ачей Господонько святий позволить ще хоч трохи прожити на світі.

О. Петро глянув на бабусю, щоби відгадати, кілько її літ. Могла мати 70, 80 або й більше.

— Кілько вам літ бабусю?

— Не знаю, отче духовний. Як була війна з Прусом, до я слюб брала. Мені було тоді 25 чи 26 літ.

— Отже служба божа за здоровля?

— За здоровля, за здоровля, отче духовний. Хотілабим ще прожити на світі біленькім, подовитися, що з того буде. Нема й нема війні кінця, а тут вже смерть за плечима.

О. Петро дивився пильно на бабусю, але при тім мав хмарне, суворе лице.

— Чи ви кого втратили на війні?

— Ой втратила, втратила: наймолодший син загиб, зять, два внуки, про инших не знаю, чи живі чи ні, бо завойовані.

— Чогож би ви ще хотіли дожити?

— Ріжного. І своїх хотіла би бачити і хотіла би дочекатися, що з ними всіми буде. А чей так до віку загибати не будемо.

— Добре, — відповів о. Петро твердо. — Служба божа завтра. Будете на ній?

— Буду. Я тут заночую у невістки. Нині не зайшла би до дому.

— о. Петро казав господині накормити бабусю, а сам виняв старі метрики і почав шукати, коли вона родилася. Родилася 1840 року, отже мала 79 років.

— Цікаво! — шепнув о. Петро сам до себе.

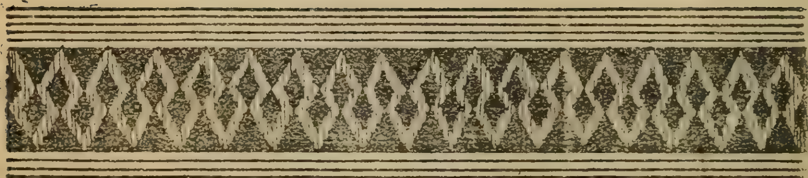
Встав, вийшов у садок і почав ходити по стежці.

— Мені сорок сім років — думав він собі і я вже не маю охоти до життя, а бабусі 79 — і вона ще хоче бачити, що з нами всіми буде...

Він ходив довго то сюди то туди, а коли вернув у комнату, здивував господиню питанням: „Де діти? заличте мені їх!“.

Діти прийшли. Вони не знали, що їх жде, і дивилися великими очима на батька. Але батько не був гнівний, погладив їх по волосю, сів собі на крісло, пригорнув їх до себе, і заповів несподівану річ, що від завтра буде їх сам учити, бо в селі школи нема.

— Забажав жити...

БРАТАННЯ.

Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником. Підчас війни в окопах це доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут — дивись — почали сходитися на якімсь затишнім місці, балакати собі та торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн, — ціла почта ішла між „ворогами". Колиж приходило якесь більше свято, Різдво або Великдень, то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде спокій. Це була якась тиха, неписана умова, оперта на добрім людськім почуванню, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла. Ще ця менша старшина по окопах, що стояла близче до смерти, ця не противилася братанню, коли не було виразної заборони; але висока старшина за фронтом, на котру шрапнелі, бомби і ґранати не падали, отся була немилосерна і за ніяку ціну не годилася на братання. Звісне діло; їй ішло о те, щоби вояк завсіди був сердитий, як роздратована собака; всяке мякше почування зовсім не придатне для війни.

Раз на Великдень, другого дня, знакомий вояк приніс мені багато всяких російських часописів. Для чоловіка, запротореного у якесь заболочене село, часописи з „тамтого" боку, нецензуровані в Австрії, дуже лакома річ. Кождий хоче знати правду, а тут правда, подавана у своїх, цензурованих часописах, все була така, щоб не пошкодила. Добре послухати ще другої правди, подаваної противником, і потім виробити собі ще третю правду, свою.

Я знав, що цей вояк, наш галицький селянин, находить якийсь спосіб порозуміння з Москалями, і просив його роздобути мені російських часописів. Він казав, що роздобуде, але я мусів постаратися о літру спіритусу. Я дав йому і чекав, що він з тим зробить. Отже приніс мені ґазети і доброго російського тютюну.

— Якже ви то зробили? Цеж небезпечно! Карають.

— Вони не стріляли, як був латинський Великдень, а ми вчора дали їм спокій. Так святкували і наші люде разом з Москалями.

— Якже так?

— Та от-так, як в окопах можна. Повилазили на верх, махали хустинками, носили одні другим крашанки, свячене, але не гурмою, — поодиноко; сміялися, подавали собі руки...

— І старшина нічо на те?

— Нічо.

— А якже ви ґазет роздобули?

— Там, знаєте, між позиціями є ярок, а в нім джерело. Води треба і одним і другим. Отже між нами вже від кількох тижнів є така згода, не стріляти в тих, що по воду ходять. Цеж видко: іде без ґвера, з коновкою або з ведром. Отже я умовився в ярі з одним з тамтого боку, що дам йому на сам Великдень літру „водки“, тільки нехай постарає ґазет і тютюну. І бачите, приніс. А як тішився! Зараз скоштував, чи справді водка. Аж поцілував мене на радощах. „Христос воскресе! — каже — братчику! І чого ми воюємо з собою?“ Правду сказав. На що ми воюємо? Люде такі, як ми, ще й свої, близькі, одної віри. А цей таки Українець, цілком по нашому балакає. Мені аж сльози закрутилися в очах.

— Чому?

— Та як чому? Ви бачите, я маю велику срібну медаль. Здобув раз машиновий кріс, убив притім кількох. Значить, і я часом пес; так за пусто, за дурно не дам себе вбити. Але поправді гризе мене сумління, привиджуються мені ті, що я їх зблизька вбив. Особ-

ливо, один, що скрикнув: „діти мої!“ Гірко, знаєте, вбивати. І буває так, що сидиш цілі тижні в окопах, ніби привикнеш до всего, а все тобі снуєтся по голові: На ще те все? Чи не шкода людей? Чи ми всі не однакові? За що ми мордуємо себе? Адже світ широкий, помістимося всі... Отже як прийде така нагода, як вчора, то аж чоловікови лекше стає на серці. Чейже ми не розбійники і не злодії і чужого добра не хочемо... і кождому життя дороге...

— А завтра будете знову стріляти?

— Уже й нині стріляють. Приказ прийшов. Неволя, кажу вам. Люде жили би, як люде, колиб не ті, що взяли собі право приказувати їм. Вони ніби то найрозумнійші, але поправді найгірші люде, без серця...

На обіді в штабі дивізії був воєнний кореспондент одної віденської ґазети, „очевидець“ всього того, що діється на фронті, відважний, бо заїхав аж до штабу дивізії, де кулі не залітають. Ексцеленція-дивізіонер розмовляв з ним дуже ласкаво, бо вже давно хотів дістати корпус і нову відзнаку, отже гарна реклєма в часописі придалась би. Кореспондент попоїв здорово, випив ще краще і був дуже прихильно настроєний до цілої дивізії.

Ще з початку війни я читав у його ґазеті довгий фейлєтон п. з. Das grosse Sterben, — огидну балаканину, з жидівським прицмокуванням, на тему, кілько то людей буде тепер вмирати за ідею. За велику ідею! Іменно за цісаря і австрійську вітчину! Може то цей кореспондент писав? Я дивився на нього з підозрінням і відразою.

Слухаю: починають говорити про вчерашнє братаннє на фронті.

— Цього не можна дозволити — каже шеф штабу, що мислить за себе і за свого начальника.

— Під жадним услівям, — додає ґенерал — це деморалізує вояків.

— Цілком слушно, Ексцеленціє, — відзиваєтся кореспондент — це деморалізує, ослаблює завзяття, силу удару, одним словом ломить духа.

Ексцеленція з шефом штабу і двома офіцерами ідуть, як що дня, грати по обіді віста; кореспондент записує собі щось — очивидно вісти з самого фронту, — він уже все знає, так якби сам був в окопах і бачив братання — а я думаю про свого знайомого простого вояка, що приніс мені ґазети і порівнюю його слова про братання зі словами отсих висококультурних людей.

ЗЕМЛЯ.

Мені треба було цукру, а що ніде не можна було купити, пішов я до знакомого пасічника за медом. Він не кождому продавав мід, але я мав ласку в нього, сам не знаю чому. Мабуть тому, що коли ціле село кричало на нього і на його жінку: „скупарі!“, я віддавав їм обоїм честь як добрим господарям, старому приносив деколи часописи і книжки, — я пересвідчився, що він прочитав малу історію України, — і взагалі розмовляв з ними, як з людьми. До мене були вони привітні і гостинні.

Жили собі обоє в малій, низенькій хатчині, котра зовсім потонула в деревах. Були бездітні і хоч уже старі, все однаково запопадливі і ощадні. Дармоїди, коли бачать таких людей, не прощають їм пильности і сердяться, що вони не розкидають майна. Звідси — „скупарі!“ Проте, не перечу, і мене дещо чудувало у цеї старенької пари. Він, на приклад, уже з чверть століття не був у містечку, хоч до нього було ледви кілька кільометрів ходу. Просто не мав потреби. А кожде з них окремо складало свої доходи: він зі свого господарства, поля і пасіки, вона з города, за яйця і за молоко. Старий дідусь раз при мені упімнувся у жінки о гроші за збіже, дістав їх, зложив банкноти гладко у книжку і обвязав її туго мотузком. Мусіли, очевидно, мати свій рахунок в тім, що не вели спільної каси. Розуміли одно одного і без говорення; не даром прожили вже більше, як пятьдесять літ з собою.

— Щож там чувати? — спитав мене дідусь, відміривши мені меду.

— А щож? Самі знаєте, Поляки прийшли.

— Знаю, бо в мене бочку меду забрали. Шукалі ще за збіжем, але вже инші вичистили мені комори, а нового збіжа ще нема.

— Якже ви виходите на таких інтересах?

— А так, хто не хоче, той скубе. Дещо заплатять більше дармо беруть. Велика ласка, коли дають максимальну ціну. Пан-дідич не дасть збіжа за приписану ціну, він продасть у двоє, в троє дорожше, а я мушу тай у нікого й не упоминаюся більше. На що мені біди? Я хочу мати спокій.

— Ну, чей у цій западні над рікою ви мали більше спокою, ніж села при дорогах.

— Так вам здається, пане! Найдуть чоловіка, хочби під землю сховався. За хлібом ходять, як пси голодні. Робітника нема, бо цілий світ воює або дармує, а як найдеться робітник, то ставить ціну за свою працю, як за рідну маму. А ти, старий, роби на дармоїдів, ще й медом осолоджуй їм життя! Находили мене тут дома всі війська, які тільки були. Але я не такий дурний, як вони мудрі!

— Якже то?

— Ну, радив собі. Що хотів дати, то давав, а чого не хотів, то ховав. Без того я сам з голоду згинув би, хоч маю шіснайцять морґів поля і цілий рік працюю, як віл. Все забрали би, якби не сховав, навіть на засів не лишили би. Хто з них думає про другий рік?

— Всеж наші були ліпші люде, як чужі.

— Ей, де там! всі однакові! — відповів старий, погладив пристрижену сиву бороду, застановився і додав: — Звичайно, волів би своїх, бо свої, — все таки більше розуміють чоловіка. Але поза тим наші так само більше язиком мелють, як працюють.

— Не розумію вас; є всякі люде і в нас, так як у других.

— Ні, не те! Мені, бачите, нераз приходить на думку, що люде не за землю бються, тільки за свої вигадки. Була тут Австрія — ну, добре! Шануй цісаря, плати податки, дай рекрута... А поза тим поле родило, як давно, коли його засіялося, і сонце світило, як перше, і Дністер плив, як звичайно у Чорне Море. Прийшли Москалі — ого! вже та сама земля не Австрія, тільки Росія! Нехай буде і Росія! Молися

вже не за Франц Йосифа, лише за Николая, і навертай себе на инший лад! Але земля родила так, як перше, коли її зорали і засіяли, і сонце світило, і Дністер плив своєю дорогою. Робиш собі своє діло і забуваєш, як землю називають. Що мені до того? — Розпалася і Австрія і Росія, прийшла Україна. Слава Богу, коли свої, то й овшім! Але земля не родила краще, відколи вона Україною називалася, і сонце не світило инакше, і Дністер не плив у гору, тільки в низ, як досі. — А тепер прийшла Польща. Знову крик і ґвалт: це вже не Австрія, не Росія, не Україна, тільки Польща! Подумайте, за пять років чотири рази инакше земля називалася. І що вона на тім зискала? Нічого! тільки здичіла, буряном заросла. А люде все те саме, — одні: то *наша* вітчина, другі — то *наша* вітчина! Видумають щось таке, бються, мордуються — а вітчина вже не пшеницю родить, тільки бурян.

Я не згодився зі старим і почав йому пояснити, що це так, як з його господарством: він власник своєї землі, а нарід хоче бути власником своєї землі, широкої.

— А чого-ж напустив стільки чужинців на свою землю? Тепер треба терпіти. От за моєї памяти, за молоду, в селі не було Жида, а тепер є пятьох. Чогож їх пустили в село? Чому землю продали їм? Оттак із народом.

— Давно силою брали, — замітив я — так як у вас тепер збіже.

— Ви мене не беріть на приклад! Я сам один, старий дід, не обороню себе, — а то цілий нарід, міліони! І дав себе взяти під ноги!

— А преціж ви, як пасічник, знаєте, що і пчоли нападають на пчоли і рабують.

Я думав, що сим прикладом найкраще пересвідчу пасічника, однак я зле вибрався.

— То пасічник винен, коли так діється; у мене того не бувало — відповів він коротко.

— Чекайте, ґаздо! До чого ви то говорите, бо я вас добре не розумію.

— Говорю до того: Хто землю направду любить і коло неї ходить, того і земля любить, — все одно, як її називають. А хто її лише словами любить і тільки

всеї журби має, як її по свойому назвати, то той з неї не буде мати пожитку. До тепер було так, що хто лише приходив у село, кождий казав: дай! а ніхто не казав: на! А всі називали себе оборонцями цеї землі! Робити треба, а не язиком молоти — ось що!

Що воно таке? — думав я собі. — Якийсь космополітизм? Мужицьке „все одно“, котре позволяє нашим людям жити денебудь: і на Поділлю і в Канаді і в Бразилії і в Азії? Що їм „все одно“, а що ні? Що закорінилося в їх душах глубоким корінням, а що причепилося тільки злегка і зверха? Чи то тільки перший ступінь розвитку, просто звичайна боротьба за життя і прожиток, без жадних дальших культурних забаганок?

— І добре вам з цими думками? — спитав я старого.

— Добре, не добре, але одно певне: я до нікого не ходив за хлібом, тільки до мене ходили. І такі люде, як я, потрібні!

Цього не можна було заперечити. Мені навіть подобалася така певність себе, майже гордість. Тільки чи так думають усі хлібороби? І що можна будувати на цих думках у дальшім розвитку народу?

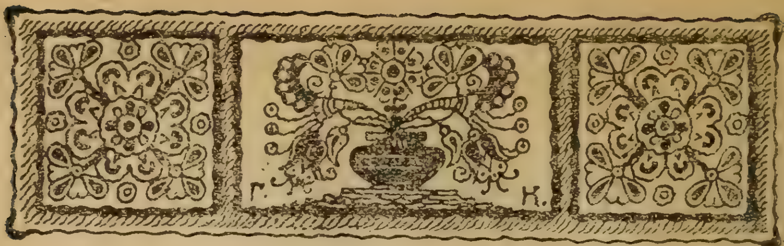
Ми сиділи на лавочці в пасіці серед тихого, милого гомону тисячів-тисячів пчіл. Отся пасіка — це була „вітчина“ цих невсипучих робітників, котрі зовсім вдоволені з життя, коли їм лишають стільки поживи, щоб могли жити і працювати; поза тим вони не жалують, коли й инші поживляться їх працею. І зовсім байдуже їм, чи земля зветься Україна, чи Польща. Мають свій порядок у життю — і за иншим не тужать. Мають свої радости і смутки, мають і спочинок, але передовсім мають працю, працю від молодости аж до смерти.

Чи не навчився пасічник своєї фільософії від пчіл, з котрими так довго живе? Чи можна вважати його щасливим? Чи таких людей нам треба?

Інтеліґент, що на війні згубив не життя, тільки душу, згубив протоптану дорогу, котрою йшов разом з иншими людьми, згубив віру в ідеали, все готов уважати великим фільософом навіть звичайного хлібороба, бо цей якось дає собі раду з життям, іде своєю

дорогою певно і знає, чого хоче. А під нами освіченими земля непевна, розсувається, як сухий пісок, як каміння на обічах гір, і ми летимо стрімголов у пропасть. Прийдеться мабуть, покинувши гордощі, завернути до старої криниці життя, до щоденної праці без високолетних забаганок, а журбу про будуччину лишити наслідникам.

ТИХА ГОДИНА.

Ми сиділи у товаристві і вели звичайну воєнну розмову про страшний занепад моральности, про здичіння суспільности і безнадійну будуччину всеї людськости. Шукали ради на це: в освіті, добробуті — у всіх тих знаних способах, про які тепер стільки говориться і пишеться.

Сивий професор, що сам перебув кілька літ на війні, замітив мов від нехочу: — І освіта добра річ і добробут потрібний, однак люде від того не стануть кращі. Хибаж тепер нема освічених і багатих злодіїв: таких тепер найбільше.

— Отже що порадите? Як виховувати людей?

— Заждіть! — відповів професор. — Я вам щось оповім. Може з того вийде хоч маленька порада.

Це було в літі 1915-ого року. Я сидів в однім з чудових ярів над Дністром і читав якусь стару ґазету з перед трьох тижнів. На тім боці Дністра були австрійські окопи, а недалеко російські. Під вечір зірвалася така стрілянина з обох окопів, що я сподівався випаду. Тут і кріси і скоростріли і ручні ґранати і бомбомети і гармати — ціла воєнна музика заграла. У цей яр залітали заблукані кулі і стукали по деревах, як ковтачі.

Коли нараз чую: з кручі над Дністром здовж рікою і по ярах залунав сильний голос, — я не міг спершу зміркувати, що це: чи звичайна військова трубка, чи флєт, чи клярнет. Найбільше нагадувало воно клярнет, але дуже сильний клярнет, дзвінкий, голосний, — дійсно інструмент для степу, не для салі. Перші тони, мов настрашені птахи, зірвалися з землі,

прошибли собою одностайний, глухий лопіт крісів і скорострілів і перекричали їх. Це був крик страху і розпуки, добутий з інструменту, крик звязаної, настрашеної смертельно звірини, котрій пхають ніж у серце.

По хвилині цей крик перемінився у плач, страшний плач простих людей, котрі в розпуці бють головою об стіну, стогнуть тяжко і приговорюють жалісливими словами. Цей плач полетів понад Дністром і ярами, як хмара гайворонів, що саме на ніч летіли у бесарабські ліси.

Я зараз зауважив, що в окопах понад самим Дністром стріли замовкли. Уявляю собі стрільців при маленьких віконцях в окопах, заслуханих у стукіт своїх і чужих крісів, трохи непритомних від роздратовання, котрі несподівано чують дивний, сильний плач — і на хвилиночку здержують себе у своїй кровавій роботі, щоби прислухатися докладнійше, що це за плач. Справді мовби хто плакав; страшно, безнадійно плаче, так що й Дністровий яр розжалобився і собі-ж плаче та додає ще свої окремі голосіння.

Сонце хилилося вже к заходу і золотою плахтою вкрило всю околицю. Так ярко все освітлене! Дивишся на високі береги, де окопи, шукаєш очима, чи не побачиш людини, — нікогісенько не видко. Мертво, пусто, а преціж у землі в ровах повно людей. Не знати, де й грач сидить. Тілько голос його інструменту чути — і цей голос переходить тепер з плачу у смуток, широкий, степовий смуток опущених бурлаків без кута, без хати. Тут щось наче українська думка, наче волоська дойна, наче циганьско-мадярська туга, — то нагадує знані мотиви, то відскакує від них, — очивидно, імпровізація грача, в котру він вкладає свою стрівожену, замучену душу. Вся та туга, трівога і мука о одно тільки благає: спокою! спокою! спокою!

І що ви скажете? Окопи замовкли, справді замовкли. Десь-не-десь ще лопнув стріл і затих. А голос інструменту ще ширше, ще голоснійше роздався в околиці. Декотрі Дністрові яри такі акустичні, що на сотки кроків чути звичайну розмову а сопілку чути на цілі кільометри. Цей предивний інструмент на кручі пере-

висшав голосом всякі флєти і клярнети. Очивидно, і в далеких окопах почули його і забули стріляти...

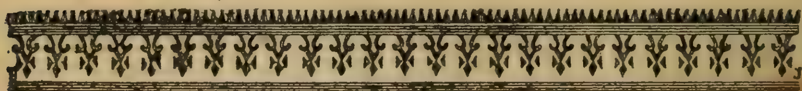
А грач мовби відітхнув і повеселійшав по цій стріляпині і своєю грою малював далі стан своєї душі. Це, очивидно, був циган, полохливий вояк, але музикант, як видко, гарний. Грав він з пів години і закінчив, як звичайно по циганськи — веселими підскочними козачками та шумками. Не диво, — небезпека минула.

Коли він скінчив грати, я зовсім виразно почув оплески з російських окопів. Потім озвалася там ручна гармонія і пісня. На те в австрійських окопах заграла ціла капеля. Вже знаю, хто це! Це один мадярський полковник склав собі цілу капелю і держав її в окопах. А отсей дивний клярнет — це „тароґато", інструмент ще з часів Раковція, на війні уживали його. Мадяре оповідали чудеса про його одушевляючу силу; Австрійці мали його заборонити 1849 р., так електризував він синів пущі.

Та не в тім діло. Отже у цей дивний, літній вечір, коли Дністер вкривався легким серпанком з імли і пізні соловії ще докінчували своїх весняних пісень на обочах берегів, я додумався, що це музика спровадила тиху годину в окопи, зробила людей кращими хоч на часок, вони забули мордувати себе. І пригадалася мені ще історична згадка про лютого султана Амурата, котрий, здобувши Багдад, засудив тисячі полонених на смерть, але як почув гру одного з невільників на шездарі, так розжалобився, що дарував життя всім засудженим. Це виглядає на казку, але я дуже вірю у правду цеї казки. Я думаю, що виховувати людей на кращих громадян можна тільки штукою. Ось що мав я сказати!

— Це гарно, — сказав соціялдемократ — але нема штуки без добробуту.

— Я не перечу цього — відповів професор. — Однак нема доброти без штуки, без розуміння краси і гармонії...

ВИСТРІЛ У ПІТЬМУ.

Під вечір заїхали у садок недалеко моєї кватири непрошені, але покищо спокійні гості — чотири новісенькі 15-центиметрові гавбіци з фабрики Скоди. Як не привитати таких інтересних гостей? Я вийшов до них, оглядав і чудувався, як зручно ними орудувати і як легко повертати їх на всі боки. Ці прекрасні машини слухали чоловіка, як добре виховані діти. І набої до них були інтересні: це були разом і шрапнелі і ґранати; частина того самого набою тріскала у повітрю і розкидала кулі, як шрапнелі, а друга частина відривалася, летіла дальше і тільки від удару об щось тверде розривалася. Чорт побери, що люде на людей вигадали! Цікаво на таку вигадку подивитися, однак зовсім не цікаво наставити свою голову під таке благословенство з гори...

Досить обзорин! Краще вернути до хати і читати якийсь кримінальний роман, виданий 1840 року. Страшно довгий цей роман і скучний, але в бібліотеці в дворі, котру я перекинув до гори ногами, новійших книжок не було; за останніх 80 років ніхто не доложив до неї ні одної книжки.

Починаю читати і довідуюся, що Дон Альфонзо, котрого я мав уже за небіжчика, бо автор попереду вбив його затроєним штилєтом, воскрес; отже заміняна дівчина, котра довгий час бідувала поміж опришками, певно стане ще жінкою міліонера Альфонза. Ні! годі! Хоч чоловік на війні привикає до всього, але такі ідіотизми обурюючі. Нехай! може завтра з нудьги буду дальше читати, а сьогодня напишу лист.

Не простий лист, тільки літературний твір. Від кількох днів — очивидно під впливом дуже чулого і людяного листу опришка з кримінального роману до свого сина — я мав кілька плянів: писати листи до живучих дітей і вияснити їм, що діється на світі; писати оповідання способом Амічіса і виховувати, або написати лист до молоденького Українця, котрий буде жити в році 2017. Отся третя думка мені найліпше подобалася, тому що вона була найменше — розумна... А-но, годі; на війні не помудрієш.

Отже лист мав би бути моральним завіщанням чоловіка, що брав участь у світовій війні і хоче свій життєвий досвід лишити молодому громадянинови, що буде жити за сто літ. Що можна би і що треба би йому переказати?

Може би на початок дати стару пословицю, повторювану вічно у школах: „Історія — учителька життя". Ні! це одна з безчисленних принятих брехонь. Уже Геґель сказав: „Історія учить нас, що з історії люде нічого не навчилися", І ми з неї не навчилися нічого; не навчаться також і ті, що прийдуть по нас. Це треба вибити собі з голови.

Писати про потребу иншої культури, бо ця, до якої ми дійшли, перепала при іспиті зрілости? Справді чудно, як всі інституції, що мали чоловіка зробити ліпшим, понизили його до ролі звіра. І ще чуднійше, що менше культурні люде, н. пр. Татари, про котрих наша історія оповідає такі страхіття, показалися у війні далеко ліпшими людьми, ніж так звані висококультурні, цивілізовані народи. Якуж культуру порадити молодому поколінню, що по нас прийде? Татарську чи німецьку? Чи має починати наново те саме, що нас довело до руїни?

Чи писати про потребу рівности, волі і братерства між людьми? Стара це проповідь, повторювана більше сотні літ, — та подивися на світ: побачиш рівність, волю і братерство! Раб, що стогнав у кайданах, видобувшися на волю, першим ділом бере слабшого під ноги.

Завіщати ненависть? До кого ненависть? До тих, що так страшно спутали людство! Подумати лише, на що чоловік зійшов! Адже нема більше нещасного,

більше залежного сотворіння на світі, як чоловік! Просто неволять і його душу і його тіло: ти присягай мені! ти служи мені! на, маєш кріс, іди і вбивай! Ти не хочеш, тобі ціле нутро вивертається від страшної огиди, — ні! ти мусиш, инакше сам згинеш! Хто це має право розпоряджатися так чоловіком, як німою худобиною?

Отже завіщати ненависть до тих, що неволять людей, і любов до поневолених, бо коли не любиш цих, то не маєш чого ненавидіти і тих, що неволять. Це була би ще найрозумнійша гадка...

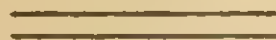
. . . .

Господи! а це що?! Двері відчинилися нагло самі від себе, вікна забреніли, свічка згасла, я упав з крісла, ціла хата захоліталася, земля задрожала, — вдарили чотири громи і скажений рев відбився від горбів, за котрими стояла батерія гавбіц. Це ті прекрасні машини в садку вислали ворогови свій привіт на добраніч, вистрілили у пітьму ночі. Складані страшні набої летять ще в цю хвилину — і ще летять попід темне небо — і ще летять — два, три, пять, сім кільометрів, може й більше, — а тепер розриваються, розсипуються, відкидають дальше ґранати, — ще хвилина — і ці ґранати риють землю, розкидують грудки, кусники заліза, смерть... Де вони вдарили? кого вбили? кого злякали? кому не дали спати? Чи сподівалися їх там так пізної ночі? Навіть обчислити не можуть, звідки це, бо батерія тільки приїхала...

Вистріл у пітьму. На дворі справді темно. Тільки звізди мерехкотять. У селі тихо, але певна річ, всі люде побудилися. Собаки на припонах виють жалісно. Із садка чую голос: „Ходім спати!“ Прекрасні машини, придумані на смерть, на загибіль людей, будуть також спати.

Кладуся і я і думаю про немічну машину людського духа, придуману для життя і щастя людей, думаю про премудру учительку життя — і історію, що з минувшини в теперішність, а з теперішности в пітьму будуччини посилає людству свої набої — барвисті баньки з мила. Не диво, що від них не падуть відвічні кріпости людської глупоти і злоби...

Зміст.

JUN
1983

